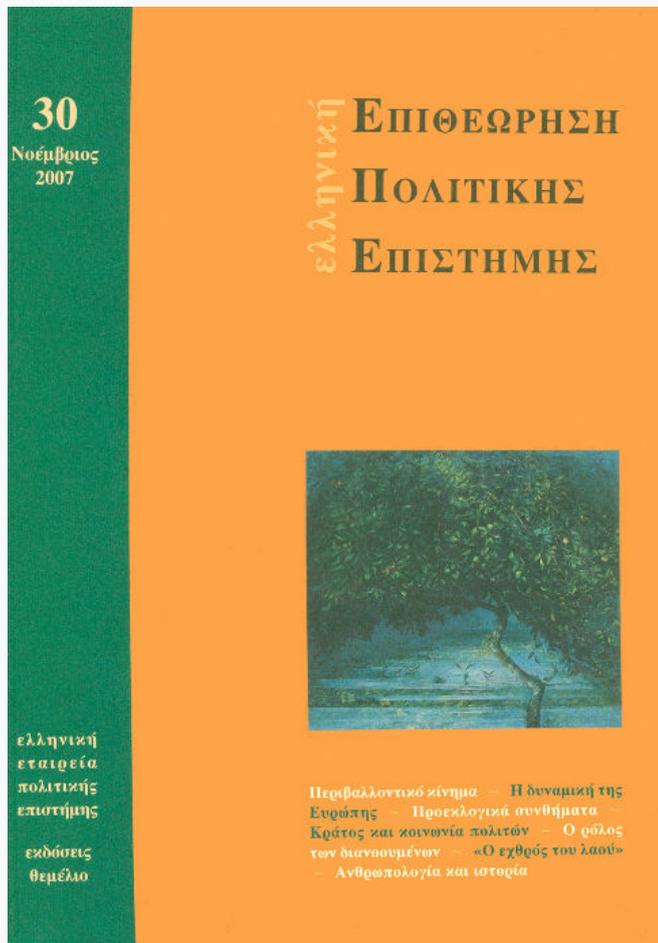

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 30 (2007)

Το ελληνικό περιβαλλοντικό κίνημα : από τη γένεση στην ενσώματωσή του

Στέλιος Αλεξανδρόπουλος, Νίκος Σερντεδάκης, Ιωσήφ Α. Μποτετζάγιας

doi: [10.12681/hpsa.14423](https://doi.org/10.12681/hpsa.14423)

Copyright © 2017, Στέλιος Αλεξανδρόπουλος, Νίκος Σερντεδάκης, Ιωσήφ Α. Μποτετζάγιας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αλεξανδρόπουλος Σ., Σερντεδάκης Ν., & Μποτετζάγιας Ι. Α. (2017). Το ελληνικό περιβαλλοντικό κίνημα : από τη γένεση στην ενσώματωσή του. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 30, 5–31.
<https://doi.org/10.12681/hpsa.14423>

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ: ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΝΕΣΗ ΣΤΗΝ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΟΥ*

Στέλιος Αλεξανδρόπουλος - Νίκος Σερντεδάκις
Ιωσήφ Μποτετζάγιας

Το άρθρο αυτό εξετάζει την επίδραση και τις επιπτώσεις που συνεπάγεται η διαδικασία θεσμοποίησης της οικολογικής δράσης στη δομή, τις κατευθύνσεις και τον προσανατολισμό του ελληνικού περιβαλλοντικού κινήματος. Τούτη η κατανόηση θεμελιώνεται στη διαχρονική ανάλυση των διαφορετικών σταδίων ανάπτυξής του. Υποστηρίζεται ότι η θεσμική αναβάθμιση του περιβαλλοντικού κινήματος δεν προκύπτει τόσο από την ενδογενή δυναμική του, αλλά συνιστά περισσότερο αποτέλεσμα κρατικών πολιτικών σχετικών με τις διαδικασίες ενσωμάτωσης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η συζήτηση για τα χαρακτηριστικά της οικολογικής δράσης στην Ελλάδα εντάσσεται στον ευρύτερο θεωρητικό αναστοχασμό για το παρόν και το μέλλον των νέων κοινωνικών κινήματων στον σύγχρονο κόσμο.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το κείμενο αυτό επιχειρεί να περιγράψει την αλλαγή των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων του ελληνικού περιβαλλοντικού κινήματος. Προς το τέλος του 20ού αιώνα, πολλά από τα αρχικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα των περιβαλλοντικών κινήματων φαίνεται να τροποποιούνται ριζικά: επαγγελματοποίη-

* Η αρχική εκδοχή του κειμένου συντάχθηκε από τον Στέλιο Αλεξανδρόπουλο, Αναπληρωτή Καθηγητή στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης, και τον Νίκο Σερντεδάκι, Επίκουρο Καθηγητή στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, και παρουσιάστηκε τον Απρίλιο του 2000 στο European Consortium of Political Research, στην Κοπεγχάγη. Στις αρχές του 2006 συνεργάστηκε με τους συγγραφείς, για την τελική μορφή του άρθρου, και ο Ιωσήφ Μποτετζάγιας, Λέκτορας Περιβαλλοντικής Πολιτικής στο Τμήμα Περιβάλλοντος του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Στη σημερινή του μορφή, το κείμενο αφιερώεται στη μνήμη του Στέλιου Αλεξανδρόπουλου που τόσο αναπάντεχα έφυγε από κοντά μας στις 3 Μαΐου 2006.

ση, θεματική εξειδίκευση, πολιτισμικός αναπροσανατολισμός συνιστούν τις νέες τάσεις εντός των περιβαλλοντικών οργανώσεων.¹ Πλάι στη διευρυνόμενη βιβλιογραφία για τα διεθνικά κοινωνικά κινήματα ή τα κοινωνικά κινήματα που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης,² η τρέχουσα θεωρητική συζήτηση εστιάζει σταθερά στις διαδικασίες θεομοιοποίησης των κινηματικών οργανώσεων στις κοινωνίες του δυτικού κόσμου, στο μέτρο βέβαια που οι διαδικασίες του εκδημοκρατισμού «βαθαίνουν».³

Μεθοδολογικά, η μελέτη των «αλλαγών» στο εσωτερικό του ελληνικού περιβαλλοντικού κινήματος οφείλει να αρθρώνεται *συγκριτικά*, στον ορίζοντα της ιστορικής διαδρομής του. Στη συγκριτική της διάσταση, λοιπόν, η μελέτη αυτών των «αλλαγών» επιχειρεί να διερευνήσει κατά πόσον τα νέα χαρακτηριστικά της περιβαλλοντικής δράσης στις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες (θεομοιοποίηση, διεθνοποίηση, αποπολιτικοποίηση κ.λπ.) επηρεάζουν το ελληνικό περιβαλλοντικό κίνημα και, αντίστροφα, κατά πόσον τα ερευνητικά ευρήματα γύρω από τις ελληνικές περιβαλλοντικές οργανώσεις είναι συμβατά με τις τρέχουσες θεωρητικές προσεγγίσεις για το περιβαλλοντικό κίνημα στη διεθνική του διάσταση.

Από ερμηνευτική άποψη, η κεντρική μας υπόθεση οργανώνεται γύρω από την πρόσληψη του ελληνικού κινήματος υπό την οπτική του «πλαισιακά εξαρτημένου» χαρακτήρα του. Υποστηρίζουμε ότι οι ερμηνείες σχετικά με τις ομοιότητες και τις διαφορές με άλλες χώρες οφείλουν να αρθρώνονται λαμβάνοντας υπόψη τη συγκεκριμένη ιστορική διαδρομή του ελληνικού περιβαλλοντικού κινήματος, από τη γένεσή του έως σήμερα. Υπ' αυτήν την έννοια, εστιάζουμε περισσότερο σε μια ενδογενή διαχρονική παρά σε μια συγχρονική δι-εθνική συγκριτική ανάλυση. Σύμφωνα με αυτήν την οπτική, επιχειρούμε να εντοπίσουμε τους παράγοντες που διευκολύνουν ή εμποδίζουν την ανάπτυξη της περιβαλλοντικής διαμαρτυρίας και της οικολογι-

1. P. Wapner, «Politics beyond the State: Environmental Activism and World Civic Politics», *World Politics*, τχ. 47, 1995, σ. 11-40· J. Smith, «Characteristics of the Modern Transnational Social Movement Sector», στο J. Smith - Ch. Chatfield - R. Pagnucco (επιμ.), *Transnational Social Movements and Global Politics. Solidarity Beyond the State*, Syracuse University Press, Syracuse-Νέα Υόρκη 1997.

2. J. Smith - Ch. Chatfield - R. Pagnucco (επιμ.), *Transnational Social Movements and Global Politics. Solidarity Beyond the State*, ό.π.· M.P. Smith - L.E. Guarnizo, (επιμ.), *Transnationalism from Below*, Transaction Publishers, New Brunswick, N.J. 1998· R. Cohen - Sh. Rai (επιμ.), *Global Social Movements*, Athlone Press, Λονδίνο-New Brunswick 2000.

3. D. Meyer - S. Tarrow (επιμ.), *The Social Movement Society*, Rowman & Littlefield, Νέα Υόρκη 1998· Ch. Tilly, *Social Movements*, Paradigm Publishers, Boulder 2004.

κής δράσης στο πλαίσιο του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

Αρχικά θα επιχειρήσουμε να περιγράψουμε τις τρεις διακριτές φάσεις ανάπτυξης του ελληνικού κινήματος: στη συνέχεια θα στραφούμε στην ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων που μας επιτρέπουν να επιχειρηματολογήσουμε για την ιδιόμορφη θεσμοποίησή του. Ειδικότερα, γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1970, εντοπίζουμε μια πρώτη φάση εκδήλωσης της περιβαλλοντικής διαμαρτυρίας και δράσης. Η δεύτερη φάση ανάπτυξης, έως τις αρχές της δεκαετίας του 1990, χαρακτηρίζεται από τη διάχυση της περιβαλλοντικής δράσης και τις απόπειρες οργανωτικής ενοποίησης και πολιτικής εκπροσώπησης των περιβαλλοντικών και οικολογικών οργανώσεων. Τέλος, η τρίτη φάση ανάπτυξης αφορά τις εξελίξεις της δεκαετίας του 1990 με προεξάρχοντα χαρακτηριστικά τις τάσεις επαγγελματικοποίησης στο εσωτερικό των οργανώσεων, της θεματικής εξειδίκευσης, του κερματισμού και της αποκέντρωσης της δράσης τους και την πύκνωση των σχέσεων με κρατικούς και ευρωπαϊκούς φορείς. Καταληκτικά, θα υποστηρίξουμε ότι το περιβαλλοντικό κίνημα στην Ελλάδα, στην ύστερη φάση ανάπτυξής του, χαρακτηρίζεται από μια ιδιότυπη διαδικασία θεσμοποίησης η οποία δεν προκύπτει ως αποτέλεσμα της αναγνώρισης του κινήματος αλλά, αντίθετα, ευνοείται από τη ροή σημαντικών πόρων από την Ευρωπαϊκή Ένωση οι οποίοι κατανέμονται με τη διαμεσολάβηση εθνικών κυβερνητικών μηχανισμών.

2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΩΝ

Προτού προχωρήσουμε στην ανάλυση του ελληνικού περιβαλλοντικού κινήματος, θεωρούμε ότι έχει ιδιαίτερη σημασία να θέσουμε ορισμένα θεωρητικά ζητήματα σχετικά με τα χαρακτηριστικά των νέων κοινωνικών κινήματων τα οποία αναγνωρίζεται ευρέως ότι συμβάλλουν στην ένταση των διαδικασιών θεσμοποίησής τους. Ένα κεντρικό ερώτημα που απασχολεί πολλούς κοινωνικούς επιστήμονες, διχάζοντάς τους, αφορά τους τρόπους πρόσληψης και ερμηνείας της διαδικασίας θεσμοποίησης των νέων κοινωνικών κινήματων, του περιβαλλοντικού κινήματος συμπεριλαμβανομένου. Έχουμε την αίσθηση ότι καταγράφεται μια διάσταση ανάμεσα στα θεωρητικά μοντέλα που αρχικά αναπτύχθηκαν στο πεδίο της έρευνας για τα νέα κοινωνικά κινήματα και στην τρέχουσα ανάγκη για ανάλυση των μετασχηματισμών τους. Συμπυκνώνοντας, μπορούμε να θέσουμε το ερώτημα κατά πόσον η συζήτη-

ση για τη θεομοποίηση των νέων κοινωνικών κινημάτων είναι γόνιμο να διεξάγεται στο πλαίσιο των παραδοχών των προσεγγίσεων αυτών ή θα πρέπει να κινηθούμε προς άλλες θεωρητικές παραδοχές και κατευθύνσεις.

Κατά τη δεκαετία του 1970, ευρωπαϊοί κοινωνικοί επιστήμονες (Offe, Habermas, Touraine) έτειναν να κατανοούν τα νέα κοινωνικά κινήματα ως εκφραστές προκλήσεων προς την υφιστάμενη θεσμική τάξη πραγμάτων, ενώ ερευνητές από την άλλη πλευρά του Ατλαντικού επιχειρούσαν να διευρύνουν τον ορισμό για τα κινήματα αυτά. Σύμφωνα με τους εισηγητές της θεωρίας κινητοποίησης πόρων [resource mobilization theory] McCarthy και Zald, τα σύγχρονα κινήματα μετασχηματίζονται σε μεγάλης κλίμακας οργανώσεις που συλλέγουν οικονομικούς πόρους, ανταγωνίζονται μεταξύ τους και αλληλεπιδρούν με άλλες οργανώσεις, όπως πράττουν κατ' αναλογία οι μεγάλες επιχειρήσεις που λειτουργούν στο πλαίσιο της αγοράς. Πολλές οργανώσεις κοινωνικών κινημάτων χρησιμοποιούν επαγγελματικά στελέχη, γραφειοκρατικοποιούνται επιχειρώντας να αντλήσουν υποστήριξη από μια ευρεία αγορά απομονωμένων καταναλωτών των υπηρεσιών τους.⁴

Αργότερα, οι Meyer και Tarrow⁵ υποστήριξαν ότι τα θεομοποιημένα κοινωνικά κινήματα καθίστανται αναπόσπαστο τμήμα της θεσμικής πραγματικότητας, πλάι στις παραδοσιακές ομάδες συμφερόντων και τα πολιτικά κόμματα. Άλλοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι τα λεγόμενα διεθνικά κοινωνικά κινήματα προσανατολίζουν μέρος της δράσης τους προς διακυβερνητικούς θεσμούς και «εξειδικεύουν τα μέσα τους με στόχο την αποτελεσματικότητα εντός τέτοιων πλαισίων».⁶ Κατά τη γνώμη μας, ο στόχος αυτών των προσεγγίσεων να «αμβλύνουν» τα όρια ανάμεσα στα κοινωνικά κινήματα και άλλες οργανωτικές εκφράσεις της θεσμικής πολιτικής είναι πιθανόν να οδηγήσει σε παρανοήσεις. Έτσι, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι οι θεωρητικές προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του παραδείγματος της «συλλογικής συμπεριφοράς» ανέδειξαν ένα κριτήριο ικανό να μας επιτρέψει τον σαφή ορισμό του τι είναι και τι δεν είναι κοινωνικό κίνημα. Αυτές οι προσεγγίσεις έ-

4. J. McCarthy - M.N. Zald, «Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory», *American Journal of Sociology*, τχ. 82, 1977, σ. 1212-1241. C. Lo, «Communities of Challengers in Social Movement Theory», στο A. Morris - C. Muller, *Frontiers in Social Movements Theory*, Yale University Press, New Haven 1992.

5. D. Meyer - S. Tarrow (επιμ.), *The Social Movement Society*, ό.π.

6. J. Smith, «Characteristics of the Modern Transnational Social Movement Sector», στο J. Smith - Ch. Chatfield - R. Pagnucco (επιμ.), *Transnational Social Movements and Global Politics. Solidarity Beyond the State*, ό.π., σ. 43.

τειναν να κατανοούν τα κοινωνικά κινήματα ως εφήμερες μορφές διεκδίκησης, με στόχο τον θεσμικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Τα κοινωνικά κινήματα, με την επίτευξη των στόχων τους, παύουν να υφίστανται ή μετασχηματίζονται σε άλλες μορφές θεσμοποιημένης συλλογικής δράσης, όπως κόμματα, ομάδες συμφερόντων ή άλλες εθελοντικές οργανώσεις. Παρά το γεγονός ότι ο εγγενής στις προσεγγίσεις αυτές εξελικτισμός και φορμαλισμός της διάκρισης θεσμικότητας-εξωθεσμικότητας ορθά κατέστη αντικείμενο κριτικής, οι σύγχρονες θεωρίες δεν κατόρθωσαν να διαμορφώσουν μια νέα, περισσότερο πειστική, διάκριση. Ειδικότερα απέτυχαν να διακρίνουν ανάμεσα στην επιλεκτική χρήση θεσμικών μέσων και πόρων από τους κινηματικά δρώντες και στη θεσμοποίηση των αξιών τους. Σύμφωνα με τον Smelser,⁷ ένα θεμελιακό χαρακτηριστικό της δράσης των κοινωνικών κινήματων είναι ότι «[αυτή] δεν συνιστά θεσμοποιημένη συμπεριφορά. Ανάλογα με τον βαθμό θεσμοποίησής της χάνει τον διακριτό της χαρακτήρα».

Στις νεότερες θεωρητικές προσεγγίσεις, αυτή η έλλειψη διάκρισης εύλωτα αποτυπώνεται στην επικέντρωση στην έννοια της αλλαγής που ευρέως χρησιμοποιήθηκε για τον ορισμό των κοινωνικών κινήματων. Σύμφωνα με αυτό το κριτήριο, τα κοινωνικά κινήματα συγκροτούνται με στόχο «την τροποποίηση κάποιων πλευρών της κοινωνικής δομής ή/και της κατανομής των ανταμοιβών σε μια κοινωνία».⁸ Αυτός ο ορισμός, όμως, τείνει να αγνοεί το γεγονός ότι τα κοινωνικά κινήματα δεν συνιστούν τον μοναδικό φορέα κοινωνικής αλλαγής.

Όπως υποστηρίζουν οι Meyer και Tarrow, η είσοδος των κινήματων σε μια φάση θεσμοποίησης τεκμαίρεται από την εμπειρική παρατήρηση ότι: (α) η συλλογική δράση και οι σύγχρονες μορφές διαμαρτυρίας έχουν εισαχθεί σε μια φάση «ομαλοποίησης» [routinisation]. Τόσο οι κινητοποιούμενοι όσο και οι αρχές φαίνεται να υιοθετούν μια κοινή αντίληψη γύρω από τα αποδεκτά πρότυπα της δράσης και τις «επικίνδυνες αποκλίσεις» από αυτά· (β) είναι σαφής η δυνατότητα «ενσωμάτωσης» ή «περιθωριοποίησης» [inclusion/marginalisation] των οργανώσεων των νέων κοινωνικών κινήματων. Όσοι το επιθυμούν είναι σε θέση να ενταχθούν σε διαδικασίες επικοινωνίας με τους κεντρικούς θεσμούς, ενώ η περιθωριοποίηση συνιστά μια εξίσου προσωπική επιλογή, η οποία σημαίνει τον αποκλεισμό τους από τη διαδικασία της επικοινωνίας, την αγνόησή τους ή την καταστολή τους· και (γ) οι συλλογικά

7. N. Smelser, *Theory of Collective Behavior*, Free Press, Νέα Υόρκη 1962, σ. 8.

8. J. McCarthy - M.N. Zald, «Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory», *ό.π.*

δρώντες διαφοροποιούν την τακτική τους, αλλά και τα αιτήματά τους, ούτως ώστε οι επιδιώξεις τους να συνάδουν προς τα πρότυπα της συμβατικής πολιτικής συμπεριφοράς, οδηγούμενοι έτσι στην «αφομοίωσή» τους [co-optation].⁹ Οι τρεις παραπάνω διαδικασίες είναι διακριτές αλλά και συμπληρωματικές πλευρές της θεομοποίησης¹⁰ η οποία επιτρέπει, πρώτον, στους εκάστοτε διαφωνούντες να διατυπώνουν τα αιτήματά τους και, δεύτερον, στα κράτη να διαχειρίζονται τη διαμαρτυρία δίχως να την καταπνίγουν. Παρόμοια προσπάθεια ανάλυσης των διαδικασιών θεομοποίησης, με ιδιαίτερη έμφαση στο περιβαλλοντικό κίνημα, κατέβαλε και ο C. Offe.¹¹

Εμμένοντας στις στρατηγικές, ορθολογικές διαστάσεις της κινηματικής προσαρμογής στη θεσμική τάξη πραγμάτων, αυτές οι αναλύσεις τείνουν να αγνοούν ορισμένες κρίσιμες πλευρές των κινήτρων που ωθούν προς τη θεομοποίηση, οι οποίες εγγράφονται άμεσα στη διαμόρφωση νέων θεσμικών ρόλων: την ανάδειξη νέων δομών *συμφερόντων*. Επ' αυτού ο Parsons¹² γράφει χαρακτηριστικά: «Πρόκειται για ένα από τα πλέον θεμελιώδη θεωρήματα της θεωρίας των θεσμών ότι σε αναλογία προς τη θεομοποίηση ενός προτύπου αναπτύσσεται ένα συμβατό προς αυτό ιδιαίτερο συμφέρον». Σύμφωνα προς τα παραπάνω μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι με τη θεομοποίηση του περιβαλλοντικού κινήματος και την έντασή της, η ανάλυση του περιβαλλοντισμού και των περιβαλλοντικών οργανώσεων θα πρέπει να πλοισιάσει περισσότερο στο πεδίο της μελέτης των ομάδων συμφερόντων, λαμβάνοντας υπόψη τις ευρύτερες διεργασίες στο πεδίο των θεσμών και της οικονομίας.

Η θεομοποίηση είναι μια σωρευτικά επαναλαμβανόμενη διαδικασία, η οποία αυτοτροφοδοτείται.¹³ Υπ' αυτή την έννοια, οι κινηματικές πρακτικές δύσκολα μπορούν να εξεταστούν διακριτά από διάφορες άλλες θεομοποιημένες πρακτικές που αυτοπαρουσιάζονται ως «περιβαλλοντικές». Διακυβερνητικές δομές, η Ευρωπαϊκή Ένωση και άλλοι διεθνείς οργανισμοί, πράσινα κόμμα-

9. D. Meyer - S. Tarrow (επιμ.), *The Social Movement Society*, ό.π., σ. 21.

10. D. Meyer, «Institutionalizing Dissent: The United States Structure of Political Opportunity and the End of Nuclear Freeze Movement», *Sociological Forum*, τχ. 8, 1993, σ. 157-179.

11. C. Offe, «Reflections of Movement Politics: A Tentative Stage Model», στο R. Dalton - M. Kuechler (επιμ.), *Challenging the Political Order. New Social and Political Movements in Western Democracies*, Polity Press, Οξφόρδη 1990.

12. T. Parsons, *The Social System*, Routledge, Λονδίνο 1979, σ. 216.

13. D. Meyer - S. Tarrow (επιμ.), *The Social Movement Society*, ό.π. · R.L. Jepperson, «Institutions, Institutional Effects, and Institutionalism», στο W. Powell - P. Di Maggio (επιμ.), *The New Institutionalism in Organizational Analysis*, University of Chicago Press, Σικάγο 1991.

τα, περιβαλλοντικές μη κυβερνητικές οργανώσεις, διάφορες μορφές πράσινης επιχειρηματικότητας, περιβαλλοντικά προγράμματα, οικο-συνεταιρισμοί και πράσινη καταναλωτική συμπεριφορά, εκπαιδευτικά προγράμματα και ακαδημαϊκή έρευνα και διδασκαλία συνιστούν δομές θεσμοποιημένων ρόλων που μπορούν εναλλακτικά να καταλαμβάνονται από τα ίδια πρόσωπα. Με άλλα λόγια, είναι εξαιρετικά πιθανή η διαδοχική κατοχή διαφορετικών ρόλων σε διαφορετικές δομές. Σύμφωνα με τα παραπάνω, τουλάχιστον για την ελληνική περίπτωση, θα ήταν καλύτερο να αρθρώσουμε την περιγραφή μας ενεργοποιώντας όρους σχετικούς με την ανάπτυξη ενός ευρύτερου κοινωνικού τομέα, ενός περιβαλλοντικού τομέα ο οποίος εμπεριέχει διάφορες δομές θεσμικών προτύπων και κινήτρων για την περιβαλλοντική δράση. Οι κινηματικές πρακτικές μπορούν καλύτερα να κατανοηθούν εάν τοποθετηθούν σε αυτόν τον ευρύτερο «περιβαλλοντικό τομέα».

Συνοψίζοντας, θεωρούμε ότι το εγχείρημα των θεωρητικών της κινητοποιήσης πόρων, αλλά και των επιγόνων τους, να αναπτύξουν μια ενιαία θεωρία για τα κοινωνικά κινήματα και τη συμβατική πολιτική πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο ενός ευρύτερου αναστοχασμού ως προς τις συνέπειές του για την κατανόηση της συλλογικής δράσης και, ευρύτερα, για την ανάλυση των ιστορικά προσδιορισμένων κύκλων διαμαρτυρίας. Τα κοινωνικά κινήματα συνιστούν περισσότερο μια διαδικασία η οποία εμπεριέχει διαφορετικά στάδια και, υπ' αυτήν την έννοια, οφείλουμε να ενεργοποιούμε διακριτές αναλυτικές κατηγορίες για τη μελέτη τους. Η ερευνητική μας προσπάθεια με θέμα τον ελληνικό περιβαλλοντικό κίνημα καθοδηγείται από αυτές τις βασικές παραδοχές, στο πλαίσιο των οποίων επιχειρούμε: (α) να εισηγηθούμε ένα σχήμα γύρω από την ανάπτυξη του ελληνικού περιβαλλοντικού κινήματος διαμέσου διαφορετικών σταδίων, (β) να αναστοχαστούμε γύρω από την ιδιόμορφη πορεία θεσμοποίησής του, (γ) λαμβάνοντας υπόψη τη συγκρότηση ενός ευρύτερου περιβαλλοντικού τομέα στην ελληνική κοινωνία. Η βασική μας θέση οργανώνεται γύρω από την υπόθεση ότι ο ελληνικός περιβαλλοντισμός χαρακτηρίζεται από μια *sui generis* διαδικασία θεσμοποίησης, η οποία δεν είναι το αποτέλεσμα της αναγνώρισης του κινήματος, αλλά ενεργοποιείται στο πλαίσιο των κρατικών στρατηγικών που έχουν ως στόχο τους τη ροή σημαντικών πόρων από την Ευρωπαϊκή Ένωση και τη διαχείρισή τους από τους εγχώριους κυβερνητικούς μηχανισμούς.

3. ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΚΙΝΗΜΑΤΙΚΕΣ ΕΥΚΑΙΡΙΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Μέχρι στιγμής, επικεντρωθήκαμε στα εννοιολογικά προβλήματα που αφορούν τις γενικές θεωρητικές προκείμενες για την ανάλυση του μετασχηματισμού των περιβαλλοντικών κινήματων και των διαδικασιών θεσμοποίησής τους. Επιλέξαμε να προσεγγίσουμε το ελληνικό περιβαλλοντικό κίνημα υπ' αυτήν τη θεωρητική προσέγγιση. Παρά ταύτα, χρειάζεται να αναφερθούμε σε μιας δεύτερης τάξης έννοιες οι οποίες σχετίζονται με την ιδιαιτερότητα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

Η θεωρία για τα κοινωνικά κινήματα συχνά διαμόρφωσε ένα ερώτημα αναφορικά με το γιατί ορισμένα από αυτά επιτυγχάνουν ενώ άλλα αποτυγχάνουν (η πρώτη σχετική εμπειρική έρευνα έγινε από τον Gamson το 1975).¹⁴ Υποστηρίζουμε ότι ο ελληνικός περιβαλλοντισμός απέτυχε να καταστεί ένα μαζικό κοινωνικό κίνημα. Η ερμηνεία αυτής της αποτυχίας μπορεί να ανιχνευθεί στους παράγοντες που διευκολύνουν ή εμποδίζουν την ανάπτυξη της περιβαλλοντικής διαμαρτυρίας και δράσης, τόσο στο εθνικό όσο και στο τοπικό επίπεδο. Τέτοιοι παράγοντες συνιστούν μέρος του ευρύτερου πλαισίου εντός του οποίου αρθρώνεται, χρονικά και γεωγραφικά, η περιβαλλοντική δράση.

Οι ευκαιρίες για τα κοινωνικά κινήματα διαμορφώνονται σε πολλαπλά επίπεδα, θεσμικά και πολιτισμικά, όπως επίσης και αναφορικά προς το πολιτικό περιβάλλον.¹⁵ Επίσης, πολλοί ερευνητές ενεργοποιούν συχνά τη συγκριτική ανάλυση για να ερμηνεύσουν υφιστάμενες διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα κοινωνικά κινήματα που αναπτύσσονται σε διαφορετικές χώρες.¹⁶ Μεταξύ αυτών των πολλαπλών επιπέδων, θα δώσουμε ιδιαίτερη έμφαση στην πολιτική παράδοση, την πολιτική κουλτούρα και τον πολιτικό ρόλο του ελληνικού κράτους.

Συχνά, το ελληνικό πολιτικό σύστημα περιγράφεται με τη χρήση ενός μοντέλου «κορυφής-βάσης» που υπογραμμίζει την ισχυρή θέση του κράτους και την «ασθενικότητα της κοινωνίας των πολιτών».¹⁷ Αυτά τα χαρακτηριστι-

14. W. Gamson, *The Strategy of Social Protest*, [1975] Wadsworth Publishing, Belmont, CA 1990.

15. D. McAdam, *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*, University of Chicago Press, Σικάγο 1982.

16. H. Kriesi - R. Koopmans - J.W. Duyvendak - M. Giugni, *New Social Movements in Western Europe: A Comparative Analysis*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1995.

17. Βλ. μεταξύ άλλων, Γ. Μαυρογορδάτος, *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1988.

κά συνδέθηκαν με τον «μη-συμμετοχικό» χαρακτήρα της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, αντανάκλαση της επιρροής του πελατειασμού ο οποίος εκλαμβάνεται ως ένα από τα πιο βαθιά ριζωμένα χαρακτηριστικά της ελληνικής πολιτικής παράδοσης.¹⁸ Η ενεργοποίηση της έννοιας της πολιτικής κουλτούρας μπορεί να συμβάλει σε μια πληρέστερη κατανόηση, για να συμβεί όμως αυτό πρέπει προηγουμένως να εντοπίσουμε τα ενισχυτικά συστατικά, όπως και τα συστατικά αμφισβήτησης, του συστήματος. Πολλές μελέτες του ελληνικού πολιτικού συστήματος δείχνουν μια ισχυρή προτίμηση προς το χαρακτηριστικό του πελατειασμού ως βασικό ενισχυτικό συστατικό του πολιτικού συστήματος. Παρά ταύτα, υφίστανται και άλλα ενισχυτικά χαρακτηριστικά όπως, για παράδειγμα, ο κρατικός πατερναλισμός και κορπορατισμός, από τη μία πλευρά, και η «κομματικότητα», από την άλλη.

Όσον αφορά τον κρατικό πατερναλισμό, αυτός μπορεί να προσληφθεί ως το πολιτικό αποτέλεσμα της σχετικά καθυστερημένης και αδύναμης ανάπτυξης της ελληνικής αστικής τάξης, της γοργής επέκτασης των κρατικών μηχανισμών ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα¹⁹ και του ρόλου που διαδραμάτισε στην έναρξη πολλών δομικών μετασχηματισμών στο επίπεδο του ελληνικού πολιτικού συστήματος και της ελληνικής κοινωνίας ευρύτερα.²⁰ Υπ' αυτήν την έννοια, ο κρατικός πατερναλισμός αντανάκλα τον έντονα υπογραμμισμένο πο-

18. Αξίζει να σημειώσουμε ότι ερευνητές οι οποίοι εκκινούν από το σχήμα του πελατειασμού τείνουν συχνά να αγνοούν ότι η σύγχρονη ελληνική πολιτική ζωή διαμορφώθηκε και από μαζικά πολιτικά κινήματα τα οποία συνέβαλαν στη διαμόρφωση πολιτικών διαιρετικών τομών και συνθηκών κομματικής εναλλαγής που τη χαρακτηρίζουν ακόμη. Αυτά τα ιστορικά κινήματα, ειδικότερα το αντικατοχικό της δεκαετίας του 1940, βρίσκονται σε έντονη αντίθεση με την υποστηριζόμενη εγγενή μη-συμμετοχική κουλτούρα του ελληνικού λαού (βλ. Σ. Αλεξανδρόπουλος, *Συλλογική δράση και αντιπροσώπευση συμφερόντων πριν και μετά την μεταπολίτευση*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1990). Βέβαια, τα κινήματα αυτά τελικά ενσωματώθηκαν στην κομματική πολιτική. Όμως, αν αναζητήσουμε στοιχεία αμφισβήτησης στην ελληνική πολιτική κουλτούρα, μπορούμε να τα ανακαλύψουμε στην αριστερή παράδοση των κοινωνικών συγκρούσεων και της συμμετοχικής δημοκρατίας. Αυτή η παράδοση εδραιώθηκε στα λαϊκά στρώματα των πόλεων και τους διανοούμενους κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ενδεικτικά, κατά τη δεκαετία του 1970, οι μαζικές κινητοποιήσεις, οι απεργίες και άλλες μορφές πολιτικής διαμαρτυρίας στην Ελλάδα κατέγραψαν την υψηλότερη συχνότητα ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες (βλ. Χ. Ιωάννου, *Μισθωτή απασχόληση και συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1989).

19. N. Mouzelis, *Politics in the Semi-Periphery: Early Parliamentarism and Late Industrialisation in the Balkans and Latin America*, Macmillan, Λονδίνο 1986, σ. 10-13.

20. Σ. Αλεξανδρόπουλος, «Τάσεις κορπορατιστικής αντιπροσώπευσης και ελληνική πραγματικότητα», *Κοινοβουλευτική Επιθεώρηση*, τχ. 4, 1990, σ. 64-79.

λιτικό ρόλο του ελληνικού κράτους και της προτεραιότητάς του έναντι των δομών της κοινωνίας των πολιτών και των ευρύτερων κοινωνικών διαδικασιών στην Ελλάδα. Συναντάμε εδώ ένα επαναλαμβανόμενο χαρακτηριστικό του αποκαλούμενου «ημι-περιφερειακού κράτους» ως φορέα πολλών αλλαγών που προηγούνται των αιτημάτων της ίδιας της κοινωνίας.

Μετά την πτώση της δικτατορίας (1974), η γοργή απώλεια των προγενέστερων αυταρχικών χαρακτηριστικών του ελληνικού κρατισμού άφησε ανέγγιχτο τον πατερναλιστικό του ρόλο ο οποίος, επιπροσθέτως, ενισχύθηκε διαμέσου μιας δίχως προηγούμενο επέκτασης του κρατικού τομέα στην οικονομία. Αυτή η διαδικασία εντάχθηκε στο πλαίσιο της συμμετοχής της Ελλάδας στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Ως αποδέκτης σημαντικών ευρωπαϊκών πόρων, το ελληνικό κράτος αναλαμβάνει τη διανομή κινήτρων, επιτρέποντας τη συστημική προσαρμογή των ομάδων συμφερόντων και τον σχηματισμό νέων δομών συμφέροντος, όπως π.χ., στο πεδίο της επαγγελματικής κατάρτισης, τη δράση των συνδικάτων, την περιβαλλοντική δράση κ.λπ.²¹

Η «κομματικότητα» [partygness] είναι ένα ακόμη κυρίαρχο χαρακτηριστικό της ελληνικής πολιτικής ζωής που συνήθως συνδέεται με την αναγνωρισμένη «αδυναμία της κοινωνίας των πολιτών». Αν και δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί ως φαινόμενο μοναδικά ελληνικό –παλαιότερες προσεγγίσεις εντόπιζαν την αδυναμία της κοινωνίας των πολιτών ως αιτία της κομματικότητας των ομάδων συμφερόντων στην Ιταλία.²² Στην ελληνική βιβλιογραφία, προσεγγίσεις που υπογραμμίζουν τη βαρύτητα του ρόλου που παίζουν τα κόμματα στα σύγχρονα πολιτικά πράγματα, υποδεικνύουν την υπεροχή τους ως πολιτικών θεσμών, ιδιαίτερα μετά την αποκατάσταση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας στα 1974.²³ Πράγματι, η κομματικότητα μας ενδιαφέρει ως μέρος ενός ευρύτερου δομικού πλαισίου που προσδιορίζει τις ευκαιρίες για τη συγκρότηση κοινωνικών κινήματων και, ειδικά, του περιβαλλοντικού. Υπ' αυτήν την οπτική, κομματικότητα σημαίνει ότι τα κοινωνικά προβλήματα δύσκολα μπορούν να καταστούν πολιτικά θέματα εκτός αν αντιπροσωπεύονται

21. Σ. Αλεξανδρόπουλος, «Συλλογικά συμφέροντα και στρατηγικές ρύθμισης», εισήγηση στο 4ο Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, 1994.

22. L. Lanzalaco, «Interest Groups in Italy: From Pressure Activity to Policy Networks», στο J. Richardson (επιμ.), *Pressure Groups*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1993.

23. Δ. Χαράλαμπος, *Πελαγειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξεθροσική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Εξάντας, Αθήνα 1989· D. Sotiropoulos, «A Colossus with Feet of Clay: The State in Post-Authoritarian Greece», στο H.J. Psomiadis - S.B. Thomadakis (επιμ.), *Greece, the New Europe, and the Changing International Order*, Pella, Νέα Υόρκη 1993.

και διαμεσολαμβάνεται από τα πολιτικά κόμματα. Έτσι, ο κρατικός πατερναλισμός και η κομματικότητα πρέπει να εκλαμβάνονται ως μέρη ενός δομικού πλαισίου που περιορίζει άλλες εναλλακτικές οδούς διατύπωσης πολιτικών και κοινωνικών αιτημάτων, συρρικνώνοντας τις ευκαιρίες για τη συγκρότηση κοινωνικών κινήματων.

Η «αδυναμία της κοινωνίας των πολιτών» στην Ελλάδα μπορεί να κατανοηθεί ως αποτέλεσμα του κρατικο-κορπορατιστικού τρόπου διαμεσολάβησης των συμφερόντων και της κομματικότητας που απορρόφησαν το συμμετοχικό δυναμικό των ελλήνων πολιτών –δεν υφίστανται δομές της κοινωνίας των πολιτών, όπως οι θρησκευτικές οργανώσεις και άλλες μορφές εθελοντικής οργάνωσης οι οποίες, σε άλλες χώρες, λειτούργησαν υποστηρικτικά για τα κοινωνικά κινήματα (π.χ., το κίνημα για τα φυλετικά δικαιώματα, ο ρόλος του προτεσταντισμού στη διαμόρφωση πολλών ιστορικών κινήματων και αντικινήματων).

Συνοψίζοντας, ο κρατικός πατερναλισμός και η κομματικότητα συνιστούν τους παράγοντες που σκιαγραφούν το πολιτικό περιβάλλον εντός του οποίου διαμορφώνεται η περιβαλλοντική διαμαρτυρία και δράση στην Ελλάδα. Αυτοί συνδέονται με την αδυναμία των δομών της κοινωνίας των πολιτών, οι οποίες θα μπορούσαν να ενισχύσουν την ανάπτυξη ενός κοινωνικού κινήματος ανεξάρτητου από τα κόμματα και τον κρατικό παρεμβατισμό. Τούτο συνεπάγεται ότι τα κοινωνικά και περιβαλλοντικά προβλήματα δύσκολα μπορούν να καταστούν πολιτικά θέματα δίχως τον διαμεσολαβητικό ρόλο των κομμάτων. Για να το θέσουμε διαφορετικά, ο περιβαλλοντισμός μπορούσε να βρει διέξοδο προς το ευρύτερο κοινό μόνο μέσα από την πολιτική συγκρότησή του, δηλαδή με όρους κομματικότητας είτε ως πράσινο κόμμα είτε ως συνασπισμός με υφιστάμενα κόμματα της Αριστεράς. Παρότι πρόκειται για έναν αφαιρετικό και υποθετικό συλλογισμό, η συγκεκριμένη ανάλυση της πορείας που ακολούθησε ο ελληνικός περιβαλλοντισμός έως σήμερα παρέχει ευρεία υποστήριξη για το αναπόφευκτο αυτής της διαδικασίας.

Στη βάση της παραπάνω νοηματοδότησης του πολιτικού περιβάλλοντος, η ανάλυσή μας θα διακρίνει ανάμεσα σε τρία στάδια ανάπτυξης του περιβαλλοντισμού στην Ελλάδα. Το πρώτο είναι μια αρχική φάση εμφάνισης της περιβαλλοντικής διαμαρτυρίας κατά τη δεκαετία του 1970. Εκείνη την περίοδο η περιβαλλοντική υποβάθμιση καθίσταται για πρώτη φορά *κοινωνικό πρόβλημα*. Η δεύτερη περίοδος χαρακτηρίζεται από τη διάχυση της περιβαλλοντικής δράσης και την εμφάνιση της «πράσινης πολιτικής» (τέλη της δεκαετίας του 1980). Τότε τα περιβαλλοντικά προβλήματα αρχίζουν να αντιμετωπίζο-

νται ως *πολιτικά θέματα*. Αυτό το στάδιο του ελληνικού περιβαλλοντισμού αντιστοιχεί στο γενετικό στάδιο [status nascendi] ενός κοινωνικού κινήματος. Τρίτη, τέλος, είναι η ύστερη φάση που σηματοδοτείται από την αποτυχία συγκρότησης ενός πολιτικού φορέα. Σε αυτήν την περίοδο ο ελληνικός περιβαλλοντισμός χαρακτηρίζεται από τάσεις αποκέντρωσης, κερματισμού, επαγγελματικοποίησης και τον πολλαπλασιασμό των σχέσεων με κρατικούς και διακρατικούς φορείς, αλλά και τις διεθνείς περιβαλλοντικές οργανώσεις.

4. Η ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΥΠΟΒΑΘΜΙΣΗ ΩΣ ΑΝΑΔΥΟΜΕΝΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Οι απαρχές του σύγχρονου ελληνικού περιβαλλοντισμού τοποθετούνται στα μέσα της δεκαετίας του 1970, όπου καταγράφονται τουλάχιστον οκτώ σημαντικές κινητοποιήσεις για περιβαλλοντικά προβλήματα.²⁴ Όλες είχαν τοπικό/περιφερειακό χαρακτήρα και συμπεριέλαβαν το σύνολο της εκάστοτε τοπικής κοινωνίας με αιχμή τη διαμαρτυρία κατά της εγκατάστασης νέων βιομηχανικών μονάδων οι οποίες θεωρήθηκε ότι απειλούσαν το τοπικό φυσικό περιβάλλον.

Μέσα από αυτές τις διαμαρτυρίες, η περιβαλλοντική υποβάθμιση παρουσιάζεται για πρώτη φορά ως *κοινωνικό πρόβλημα*: παρότι η μεταπολεμική εκβιομηχάνιση και η άναρχη χωροταξική ανάπτυξη είχαν προκαλέσει σημαντική περιβαλλοντική υποβάθμιση, μόνο τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο τα προβλήματα αυτά γίνονται αντιληπτά ή, καλύτερα, νοηματοδοτούνται ως κοινωνικά. Αυτό το γεγονός επιβεβαιώνει την άποψη ότι τα «περιβαλλοντικά» προβλήματα καθίστανται «κοινωνικά» μόνον όταν οριστούν ως τέτοια (από τους ίδιους τους δρώντες), όταν μετατραπούν σε δημόσια θέματα. Αυτή η «μεταμόρφωση» εμπεριέχει την ανάδυση νέων νοηματικών πλαισίων [frames of meaning] διαμέσου των οποίων ορισμένες *αντικειμενικές* καταστάσεις ορίζονται ως *κοινωνικά* προβλήματα, ενώ άλλες, ίσως εξίσου επικίνδυνες ή προβληματικές, δεν ορίζονται ως τέτοιες.²⁵

Αν εστιάσουμε στα κίνητρα της διαμαρτυρίας, και στις οκτώ περιπτώσεις

24. Λ. Λουλούδης, «Κοινωνικές διεκδικήσεις: Από την προστασία του περιβάλλοντος στην πολιτική οικολογία», στο Χ. Ορφανίδης (επιμ.), *Το οικολογικό κίνημα στην Ελλάδα*, Μετά τη Βροχή, Αθήνα 1987.

25. S. Hilgartner - C. Bosk, «The Rise and Fall of Social Problems: A Public Arenas Model», *American Journal of Sociology*, τόμ. 94, τχ. 1, 1988, σ. 53-78, ειδικά σ. 54.

η κινητοποίηση του τοπικού πληθυσμού είχε ως αντικείμενο την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος το οποίο, όμως, προσλαμβάνεται κυρίως με όρους εργαλειακούς. Όπως σχετικά αναφέρουν ακτιβιστές της εποχής,²⁶ τα άτομα που διαμαρτύρονταν προάσπιζαν κυρίως τα οικονομικά τους συμφέροντα στον πρωτογενή και τον τριτογενή τομέα (γεωργία, αλιεία, τουρισμός κ.ο.κ.). Επίσης, αναφορικά με τους παράγοντες που διευκόλυναν την εμφάνιση της περιβαλλοντικής διαμαρτυρίας τη συγκεκριμένη περίοδο, οφείλουμε να λάβουμε υπ' όψη μας τις αλλαγές τόσο στις κοινωνικοοικονομικές δομικές συνθήκες όσο και στη δομή των πολιτικών ευκαιριών. Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι όλη την προηγούμενη περίοδο οι συνθήκες που διαμόρφωναν τις στάσεις των ατόμων αναφορικά με το περιβάλλον επηρεάζονταν από τις συνθήκες της έντονης οικονομικής ανασφάλειας και τις νοηματοδοτήσεις σχετικά με την πρόοδο που συνεπάγεται η εντατική ποσοτική οικονομική ανάπτυξη, ενώ, παράλληλα, το κόστος της συλλογικής δράσης ήταν υψηλό. Αυτές οι συνθήκες, όμως, άρχισαν να αλλάζουν κατά τη δεκαετία του 1970.

Κατά την περίοδο 1960-1980, το ελληνικό ΑΕΠ παρουσίαζε μέσο ετήσιο ρυθμό αύξησης 6,1% (μάλιστα πριν από την πρώτη πετρελαϊκή κρίση του 1973, η αύξηση ήταν 7,7%). Αυτός ο ρυθμός ήταν από τους υψηλότερους στον κόσμο, και δεύτερος μόνο ως προς την Ιαπωνία μεταξύ των χωρών του ΟΟΣΑ.²⁷ Το αποτέλεσμα ήταν ότι σε πολλές αγροτικές περιοχές, μετά από δεκαετίες μαζικής εξόδου, μετανάστευσης και αστικοποίησης, φάνηκε να επανέρχεται μια ισορροπία ως προς την απασχόληση και την οικονομική ασφάλεια, βασιζόμενη στην ανάπτυξη της γεωργίας, της βιοτεχνίας και του τουρισμού. Στις περιοχές που βελτιώναν, υπ' αυτούς τους όρους, την οικονομική τους θέση έτεινε επίσης να μετασχηματίζεται βαθμιαία η στάση του πληθυσμού ως προς το φυσικό και το δομημένο περιβάλλον. Σε περιοχές όπου δεν προέκυπταν σημαντικά οικονομικά ανταλλάγματα, είτε με τη μορφή θέσεων εργασίας είτε με τη μορφή άλλων ευεργετημάτων, οι κάτοικοι δυσκολεύονταν να συναινέσουν σε μια βιομηχανική ανάπτυξη που θα έθετε σε κίνδυνο το περιβάλλον και τις οικονομικές προοπτικές που φαινόταν να υπόσχεται, σε βάθος χρόνου, η διαφύλαξή του.

Σημαντική επίδραση στις περιβαλλοντικές κινητοποιήσεις είχαν και οι αλ-

26. Ν. Σερντεδάκης, *Διαδικασίες παραγωγής και συγκρότησης των κοινωνικών κινήματων: Τα νέα κοινωνικά κινήματα στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 1996, σ. 243.

27. G. Pridham - S. Verney - D. Konstandakopoulos, «Environmental Politics in Greece: Evolution, Structures and Process», *Environmental Politics*, τόμ. 4, τχ. 2, 1995, σ. 244-270.

λαγές στη δομή των πολιτικών ευκαιριών. Μετά το 1974, η αποκατάσταση του κοινοβουλευτισμού οδήγησε στη δημιουργία ενός νέου πολιτικού συστήματος το οποίο χαρακτηριζόταν από σχετική ανεκτικότητα σε διάφορα κοινωνικά αιτήματα καθώς και στην πολιτική και κοινωνική διαμαρτυρία. Τη συγκεκριμένη περίοδο, σχηματίζονται και οι πρώτες περιβαλλοντικές και οικολογικές ομάδες. Ξεκινώντας από την Αθήνα και καλύπτοντας σταδιακά και άλλα μέρη της χώρας, σε αυτές υπερ-εκπροσωπούνταν άτομα με αριστερές ιδεολογικές και πολιτικές καταβολές. Η νέα ταυτότητα αυτών των ατόμων φαίνεται να επηρεάζεται από τις εξελίξεις στη Δυτική Ευρώπη, κυρίως το αντιπυρηνικό και το ειρηνιστικό κίνημα. Επίσης, οι περισσότεροι εξ αυτών είχαν ακαδημαϊκές σπουδές στις θετικές επιστήμες (βιολογία, χημεία) με αποτέλεσμα να είναι περισσότερο εξοικειωμένοι με τα περιβαλλοντικά ζητήματα.²⁸

Όπως έχουν δείξει προηγούμενες έρευνες,²⁹ οι κινητοποιήσεις βάσης εκείνης της περιόδου λειτούργησαν ως σημείο αναφοράς για τις πρώτες οικολογικές/περιβαλλοντικές ομάδες, οι οποίες ασπάζονταν την ιδέα ενός εν δυνάμει οικολογικού κινήματος. Οι ακτιβιστές της περιόδου είχαν ως στόχο να υποστηρίξουν και να μεταφέρουν γνώσεις και άλλους πόρους στις κινητοποιούμενες τοπικές κοινότητες. Κυρίως, όμως, στόχευαν να δράσουν ως «μεταφορείς και πομποί»³⁰ των νέων αξιών και νοημάτων αναφορικά με το περιβάλλον και τη σχέση που όφειλαν να έχουν οι άνθρωποι με αυτό. Για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια των Snow and Benford, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτοί οι ακτιβιστές «εμπλέχθηκαν στην παραγωγή νέων νοημάτων για τους συμμετέχοντες, τους ανταγωνιστές και τους παρατηρητές».³¹ Σε όλες τις υπό εξέταση περιπτώσεις, οι συγκεκριμένοι ακτιβιστές κατέβαλαν μεγάλη προσπάθεια για να επιτύχουν μία «γεφύρωση (ερμηνευτικών) πλαισίων» [frame bridging] ή μία «συνήχηση (ερμηνευτικών) πλαισίων» [frame resonance] μεταξύ των περιβαλλοντικών αξιών και των οικονομικών κινήτρων των ντόπιων.³²

28. I. Botetzagias, *The Environmental Movement in Greece, 1973 to the Present*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Department of Politics, Keele University, 2001.

29. Ν. Σερντεδάκις, *Διαδικασίες παραγωγής και συγκρότησης των κοινωνικών κινήματων: Τα νέα κοινωνικά κινήματα στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό*, ό.π.

30. S. Tarrow, «Mentalities, Political Cultures, and Collective Action Frames: Constructing Meanings through Action», στο A. Morris - C. Mueller (επιμ.), *Frontiers in Social Movements Theory*, ό.π., σ. 188.

31. Παρατίθεται στο ίδιο.

32. Όροι όπως «(ερμηνευτική) πλαισίωση» [framing] και «ευθυγράμμιση (ερμηνευτικών) πλαισίων» [frame alignment] χρησιμοποιήθηκαν από τον Snow και τους συνεργάτες του για να περιγράψουν πώς τα ιδεολογικά νοήματα παρουσιάζονται από τους οργανωτές των κινή-

Όμως, παρά τις προσπάθειές τους, οι ακτιβιστές κατάφεραν μόνο μερικούς να επιτύχουν τη «γεφύρωση πλαισίου» μεταξύ των οικολογικών τους στόχων και των αιτημάτων των κατοίκων. Παρότι οι ντόπιοι καλωσόριζαν την ηθική υποστήριξη και την «τεχνική» βοήθεια που τους προσέφερονταν, προτιμούσαν τους τοπικούς κομματικούς παράγοντες ως διαμεσολαβητές των αιτημάτων τους. Εδώ συναντάμε και πάλι τα προαναφερθέντα δομικά στοιχεία της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, συγκεκριμένα την κομματικοποίηση και τον κρατικό πατερναλισμό. Το γεγονός αυτό έχει ευρύτερη θεωρητική σημασία καθώς καταδεικνύει ότι οι σχετικές με τα «ερμηνευτικά πλαίσια» διαδικασίες εξαρτώνται και από τη δεδομένη πολιτική κουλτούρα και τον τρόπο με τον οποίο οι πολίτες έχουν συνηθίσει να επεξεργάζονται και να παρουσιάζουν τα αιτήματά τους. Παρότι όλες οι κινητοποιήσεις πέτυχαν, η επιτυχία τους αυτή αποδόθηκε σε μια πολιτική συνδιαλλαγή μεταξύ των ντόπιων που διαμαρτύρονταν και των κρατικών/κομματικών παραγόντων, παρά στην αποτελεσματικότητα του οικολογικού κινήματος.³³ Αυτό το μοντέλο πολιτικής συνδιαλλαγής, στο οποίο οι περιβαλλοντιστές ακτιβιστές έπαιζαν τον ρόλο του πολιτικά αποστασιοποιημένου υποστηρικτή, έμελλε να επαναληφθεί και στη δεκαετία του 1980 –για παράδειγμα στις περιπτώσεις της Μήλου, του Καλαμά και του Αχελώου.³⁴

μάτων προς τα δυνητικά μέλη. Η «γεφύρωση (ερμηνευτικών) πλαισίων» [frame bridging] «αναφέρεται στη σύνδεση μεταξύ δύο ή περισσότερων ιδεολογικά κατάλληλων αλλά δομικά ασύνδετων ερμηνευτικών πλαισίων σχετικά με ένα συγκεκριμένο θέμα ή πρόβλημα» (D. Snow - E.B. Rochford Jr. - S.K. Worden - R. Benford, «Frame Alignment Processes, Micro-mobilization, and Movement Participation», *American Sociological Review*, τχ. 51, 1986, σ. 464-81, ειδικότερα σ. 467). Για τον ρόλο της ιδεολογίας, της συμβολικής παραγωγής των κοινωνικών κινήσεων και των «αξιακών ή νοηματικών πλαισιώσεων» της συλλογικής δράσης, βλ. Μ. Ψημίτης, *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, Ατραπός, Αθήνα 2006, και Σ. Σεφεριάδης, «Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 27, 2006, σ. 7-42.

33. Α. Λουλούδης, «Κοινωνικές διεκδικήσεις: από την προστασία του περιβάλλοντος στην πολιτική οικολογία», *ό.π.*, σ. 13.

34. Πρόσφατες ποσοτικές έρευνες για το σύνολο της χώρας (βλ. Μ. Kousis, «Local environmental protest in Greece, 1974-94: exploring the political dimension», *Environmental Politics*, τόμ. 16, τχ. 5, 2007, σ. 785-804) δείχνουν ότι την περίοδο 1974-1994 η συμμετοχή πολιτικών παραγόντων σε περιβαλλοντικές διαμαρτυρίες βάσης παρατηρήθηκε στο 12% των περιπτώσεων (στο ίδιο, σ. 790). Αυτή η «πολιτική» παρουσία έχει σημαντική επίδραση τόσο στη σύνθεση των ομάδων που μετέχουν στη διαμαρτυρία (στο ίδιο, σ. 794-795) όσο και σε σχέση με τις ομάδες από τις οποίες ζητείται η ενίσχυση της διαμαρτυρίας (στο ίδιο, σ. 796-797).

5. ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ ΕΝΟΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ

Τη δεκαετία το 1980, το ελληνικό περιβαλλοντικό κίνημα άρχισε να δυναμώνει, καθώς νέα ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία χαρακτήρισαν τη δράση αυτής της περιόδου. Αρχικά, καταγράφεται αύξηση των τοπικών διαμαρτυριών ενάντια στην περιβαλλοντική υποβάθμιση ενώ δημιουργούνται νέες περιβαλλοντικές ομάδες.³⁵ Σύμφωνα με το περιοδικό *Νέα Οικολογία*, μεταξύ 1982 και 1992 εκδηλώνονται 111 κινητοποιήσεις επικεντρωμένες στο περιβάλλον.³⁶ Σε ό,τι αφορά τις διαμαρτυρίες, παρότι ήταν πιο μαζικές και καλύτερα οργανωμένες, οι περισσότερες από αυτές κινήθηκαν στην ίδια λογική με εκείνες της δεκαετίας του 1970. Από την πλευρά τους, οι περιβαλλοντικές οργανώσεις, παρά τις σημαντικές μεταξύ τους διαφοροποιήσεις, ενίσχυσαν τους δεσμούς τους με τους τοπικά διαμαρτυρόμενους και συνέβαλαν στην επίτευξη των στόχων τους, δίδοντας έμφαση στην προστασία του περιβάλλοντος.

Η επιτυχής κατάληξη των διαμαρτυριών της δεκαετίας του 1980 ήταν συνήθως αποτέλεσμα της πολιτικής συνδιαλλαγής μεταξύ των τοπικών κοινοτήτων, των βουλευτών και των κομματικών τοπικών αρχόντων που ήταν ευαίσθητοι στα αιτήματα της εκλογικής τους περιφέρειας. Παρότι οι περιβαλλοντικές ομάδες δεν μετείχαν σε αυτή τη συνδιαλλαγή, με την εμπλοκή τους κατάφεραν να αποκομίσουν σημαντικά κέρδη: επίτευξη των επιμέρους στόχων τους, απόκτηση εμπειρίας και αξιοπιστίας. Επεκτείνοντας τις επαφές και τις σχέσεις τους στα πιο απομακρυσμένα σημεία της χώρας είχαν την ευκαιρία να στρατολογήσουν νέους υποστηρικτές, να αποκτήσουν νέες δεξιότητες στον χειρισμό διάφορων περιβαλλοντικών προβλημάτων και να εντοπίσουν νέα πεδία δραστηριότητας.

Έτσι, παρότι οι τοπικές κινητοποιήσεις δεν εντάχθηκαν στις δομές ενός οργανωμένου περιβαλλοντικού κινήματος, φαίνεται να διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στην ενίσχυση των περιβαλλοντικών και των οικολογικών οργανώσεων. Παράλληλα, καθώς συχνά βρέθηκαν στο επίκεντρο της δημοσιότητας, διαμόρφωσαν ευνοϊκές συνθήκες για την ευρύτερη ευαισθητοποίηση της

35. Το 1987 η Οικολογική Κίνηση Θεσσαλονίκης και η Εναλλακτική Κίνηση Οικολόγων καταγράφουν την ύπαρξη 28 οικολογικών οργανώσεων, 31 περιβαλλοντικών κινήσεων και ομάδων, 7 επιστημονικών ενώσεων, 3 ομάδων βιοκαλλιεργητών, 3 ενώσεων καταναλωτών, 8 ομάδων υγιεινιστών και 2 οικολογικών εντύπων.

36. M. Kousis, «Environment and the State in the EU Periphery: The Case of Greece», στο S. Baker - K. Milton - S. Yearly (επιμ.), *Protecting the Periphery. Environmental Policy in Peripheral Regions of the European Union*, Frank Cass, Λονδίνο 1994.

κοινής γνώμης γύρω από τα προβλήματα προστασίας της φύσης. Η έκθεση του ΟΟΣΑ το 1983 ανέφερε ότι το περιβαλλοντικό ενδιαφέρον στην Ελλάδα ήταν σχετικά πρόσφατο, διαρκώς αυξανόμενο όμως.³⁷ Εκτός των άλλων, πέρα από την αύξηση του αριθμού των περιβαλλοντικών και οικολογικών οργανώσεων, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 πληθαίνουν και οι εφημερίδες και τα περιβαλλοντικά περιοδικά καθώς επίσης και οι εκδόσεις μονογραφιών με οικολογικό προβληματισμό και περιεχόμενο.³⁸

Πέρα από την αυξανόμενη επιρροή των περιβαλλοντικών ομάδων, την ίδια χρονική περίοδο, ο ελληνικός περιβαλλοντισμός αρχίζει να αποκτά τα χαρακτηριστικά ενός πολιτικού και κοινωνικού κινήματος. Κατά την άποψή μας, αυτή η φάση της ανάπτυξής του μπορεί να προσεγγισθεί καλύτερα με όρους «κινήματος στη φάση διαμόρφωσής του». Τούτο τεκμηριώνεται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και την πολιτική ταυτότητα των ακτιβιστών, όπως επίσης από τις πρωτοεμφανιζόμενες, νέες μορφές αυτόνομης περιβαλλοντικής δράσης που αναλαμβάνουν οι περιβαλλοντικές ομάδες.

Ο πολιτικός χαρακτήρας των οικολογικών ομάδων της περιόδου οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στο γεγονός ότι η πρώτη γενιά των ακτιβιστών διαμορφώθηκε υπό την επίδραση των δυτικοευρωπαϊκών εναλλακτικών και οικολογικών κινήματων της δεκαετίας του 1970. Πολλοί από αυτούς συμφωνούσαν με την κριτική στα καθιερωμένα αριστερά κόμματα και προσέβλεπαν στην «πολιτική οικολογία» ως εναλλακτική κοινωνική και πολιτική πρόταση. Έτσι, επιπλέον των τοπικών περιβαλλοντικών κινητοποιήσεων που περιγράψαμε προηγουμένως, παρατηρούμε αυτή την περίοδο νέες μορφές περιβαλλοντικής κινητοποίησης, οι οποίες διαφοροποιούνται τόσο ως προς τους στόχους όσο και ως προς το περιεχόμενό τους: χαρακτηρίζονται από απουσία κινήτρων με οικονομικό περιεχόμενο και θεμελιώνονται στην αξιακή ανατίμηση της φύσης και του περιβάλλοντος.

Αυτές οι κινητοποιήσεις ήταν κυρίως δύο ειδών: (α) καμπάνιες και διαδηλώσεις για θέματα γενικότερου περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος, όπως το νέφος της Αθήνας και οι διαδηλώσεις κατά της πυρηνικής ρύπανσης που ακο-

37. G. Pridham - S. Verney - D. Konstandakopoulos, «Environmental Politics in Greece: Evolution, Structures and Process», *ό.π.*, σ. 260.

38. Α. Λουλούδης, «Κοινωνικές διεκδικήσεις: από την προστασία του περιβάλλοντος στην πολιτική οικολογία», *ό.π.*, σ. 17-18. Σ. Κουρουζίδης, «Έντυπη διακίνηση ιδεών: φυσιολατρία, παραδοσιακή γεωργία, περιβάλλον, οικολογία, πολιτική οικολογία», στο Σ. Κουρουζίδης - Α. Λουλούδης - Γ. Σακιώτης - Γ. Σχίζας (επιμ.), *Η Πολιτική Οικολογία στην Ελλάδα - Μνήμη Νίκου Καίσαρη*, Ευώνυμος Οικολογική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2006.

λούθησαν το ατύχημα στο Τοερνομίλ και (β) δράσεις με στόχο τη διατήρηση της πανίδας και της χλωρίδας (υγρότοποι, δάση, προστασία ζωικών ειδών). Σε αυτή την περίπτωση, οι ακτιβιστές βρίσκονταν συχνά σε δύσκολη θέση καθώς δεν μπορούσαν να αντλήσουν εύκολα υποστήριξη από τον πληθυσμό στις επιμέρους τοπικές κοινωνίες ενώ συνέβαινε να αντιμετωπίζονται με εχθρικό και, κάποιες φορές, επιθετικό τρόπο από όσους είχαν συμφέροντα στον τουρισμό, την αλιεία, το κυνήγι, την αποψίλωση των δασών κ.ο.κ. Οι συνθήκες για περιβαλλοντική δράση ήταν εξαιρετικά δυσμενείς σε περιπτώσεις έντονης περιβαλλοντικής υποβάθμισης, όπως, για παράδειγμα, υποβάθμισης του εδάφους εξαιτίας της μηχανοποιημένης γεωργίας, της μαζικής χρήσης χημικών λιπασμάτων ή της αυθαίρετης δόμησης, η οποία σχετιζόταν με τα κακώς εννοούμενα οικονομικά συμφέροντα μεγάλου τμήματος του νέου πληθυσμού.

Συμπερασματικά, στα τέλη της δεκαετίας του 1980, ο ελληνικός περιβαλλοντικός βρισκόταν σε τροχιά συγκρότησής του ως κοινωνικό κίνημα. Οι υπάρχουσες και αποκλίνουσες ταυτότητες, όπως η πολιτική οικολογία, ο κλασικός περιβαλλοντισμός, ο τοπικός περιβαλλοντισμός, οι μονοθεματικές ομάδες, οι βιοκαλλιεργητές, οι οργανώσεις καταναλωτών ή της υγιεινής διατροφής, φαινόταν να υπάγονται σε μία κοινή ηγεμονική ταυτότητα ενός κοινωνικού και πολιτικού κινήματος. Αυτή η διαδικασία είχε ως τελικό αποτέλεσμα την πολιτική οργάνωση του χώρου. Μετά από τρεις αποτυχημένες προσπάθειες συγκρότησης μιας ενιαίας πολιτικής οργάνωσης, το 1989 πάνω από 100 ομάδες και οργανώσεις σχημάτισαν ένα πολιτικό κόμμα, την Ομοσπονδία Οικολόγων Εναλλακτικών Οργανώσεων [ΟΟΕΟ, στο εξής: Ομοσπονδία].

6. ΤΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ: Η ΘΝΗΣΙΓΕΝΗΣ ΣΥΜΜΑΧΙΑ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

Όπως έχει σημειώσει ο Brand,³⁹ η υπάρχουσα διαμόρφωση των πολιτικών διαιρετικών τομών ή των καθιερωμένων πολιτικών συγκρούσεων επιβάλλει σημαντικούς περιορισμούς στην κινητοποίηση νέων δρώντων στη σκηνή της

39. K.W. Brand, «Vergleichendes Resumee», στο K.W. Brand (επιμ.), *Neue Soziale Bewegungen in Westeuropa und der USA. Ein Internationaler Vergleich*, Campus, Φρανκφούρτη 1985, σ. 321.

κινηματικής πολιτικής.⁴⁰ Σε αυτό το πλαίσιο, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η συγκρότηση των πολιτικών διαιρέσεων, καθώς και η «δομή των πολιτικών ευκαιριών» στην Ελλάδα, για το μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας του 1980, δεν ευνοούσαν τη διαμόρφωση ενός ιδιαίτερου πεδίου συγκρουσιακής πολιτικής γύρω από τη θεματική της οικολογίας και του περιβάλλοντος. Αυτό, όμως, επρόκειτο να αλλάξει δραματικά.

Η ολοκλήρωση της δεκαετίας του 1980 φάνηκε να σημαίνει το τέλος μιας εποχής, με κύριο χαρακτηριστικό την κρίση αξιοπιστίας του πολιτικού συστήματος της Μεταπολίτευσης. Τα οικονομικά σκάνδαλα, η κακή οικονομική κατάσταση της χώρας, η απομόνωσή της εντός της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και η αδυναμία του ΠΑΣΟΚ, μετά από 10 χρόνια στην κυβέρνηση, να πραγματοποιήσει το αρχικό του πρόγραμμα, όλα συνεισέφεραν σε μια παροδική κρίση του πολιτικού συστήματος που εκδηλωνόταν μέσω αλληιάλλλων εκλογών και ασταθών συμμαχικών κυβερνήσεων. Με τους πολιτικούς να καταγγέλλουν ο ένας τον άλλο, τα δύο μεγάλα πολιτικά κόμματα σε τροχιά μετωπικής σύγκρουσης και τον πολιτικό διάλογο να εστιάζει σε θέματα προσωπικής ηθικής,⁴¹ η αξιοπιστία και η νομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος δέχτηκαν σοβαρά πλήγματα. Αυτές οι συνθήκες δημιούργησαν μια ευνοϊκή δομή πολιτικών ευκαιριών για νέες συλλογικότητες οι οποίες επιθυμούσαν να εισέλθουν στην εκλογική πολιτική αρένα.

Οι διάφορες, διάσπαρτες οικολογικές και εναλλακτικές ομάδες και κινήσεις εκμεταλλεύτηκαν αυτή τη δομή ευκαιριών μέσω της δημιουργίας της Ομοσπονδίας και της επίτευξης αναπάντεχων αποτελεσμάτων στις διαδοχικές εκλογές της περιόδου. Παρά τα χαμηλά ποσοστά ψήφων (περίπου 1%) και της μοναδικής βουλευτικής της έδρας, η Ομοσπονδία προσέκλυσε το ενδιαφέρον τόσο των ΜΜΕ όσο και των άλλων πολιτικών κομμάτων καθώς, σε μια δεδομένη συγκυρία, αυτή η μία έδρα ήταν αρκετή για να αλλάξει τις ισορροπίες εντός του κοινοβουλίου. Η οικολογία και το περιβάλλον αναδείχθηκαν ως σημαντικά θέματα στην τρέχουσα πολιτική συζήτηση, ενώ η αυτόνομη πολιτική έκφραση του οικολογικού μετώπου φάνηκε ότι ίσως θα μπορούσε να δομήσει μια εναλλακτική οικονομική, πολιτική και κοινωνική

40. Παρατίθεται στο Η. Kriesi - R. Koopmans - J.W. Duyvendak - M. Giugni, *New Social Movements in Western Europe: A Comparative Analysis*, ό.π., σ. XIV.

41. K. Featherstone, «The "Party-State" in Greece and the Fall of Papandreou», *West European Politics*, τόμ. 13, τχ. 1, 1990, σ. 101-115· N. Demertzis, «Greece: Greens at the Periphery», στο D. Richardson - Ch. Rootes (επιμ.), *The Green Challenge: The Development of Green Parties in Europe*, Routledge, Λονδίνο 1995.

πρόταση για την ελληνική κοινωνία. Αυτή η δυναμική, όμως, γρήγορα αναστράφηκε και η προσπάθεια να δοθεί πολιτική έκφραση στις οικολογικές ανησυχίες κλονίστηκε και σταδιακά έσβησε. Εκ των υστέρων, σημαντικά στελέχη του χώρου, ερμήνευσαν αυτή την αποτυχία ως το αποτέλεσμα της αδύνατης συγκατοίκησης, εντός της Ομοσπονδίας, ατόμων και ομάδων με διαφορετικά αντίθετες απόψεις σχεδόν για κάθε σημαντικό θέμα εκείνης της περιόδου αλλά και ως αποτέλεσμα προσωπικών/ατομικών ανεπαρκειών και συγκρούσεων.⁴² Εντός της Ομοσπονδίας έπρεπε να συνυπάρξουν και να συνεργαστούν άτομα και συλλογικότητες οι οποίες, παρότι θεωρούσαν το περιβάλλον και την περιβαλλοντική κρίση σημαντικά θέματα για την ανθρωπότητα και την κοινωνία, διέφεραν σημαντικά στην πολιτική τους κουλτούρα και, κατά συνέπεια, τόσο στις σχετικές θεωρήσεις και πρακτικές επίλυσης αυτών των προβλημάτων όσο και στην εκτίμηση των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών τους διαστάσεων.⁴³

Η βραχύβια επιτυχία της Ομοσπονδίας αποτελεί την κορυφαία στιγμή του οικολογικού τμήματος του ελληνικού πράσινου κινήματος, όπως επίσης και την επιτομή όλων των περιοριστικών παραγόντων που χαρακτηρίζουν την πολιτική ανάπτυξή του. Με δεδομένες τις ιδιομορφίες του ελληνικού πολιτικού, πολιτιστικού και θεσμικού πλαισίου (κρατικός πατερναλισμός, κομματικοποίηση, αδύναμες αστικές δομές), η δημιουργία ενός πολιτικού κόμματος αποτελούσε αναγκαία συνθήκη για τη μετεξέλιξη του κινήματος σε ανταγωνιστικό παίκτη εντός αυτού του πλαισίου. Καθώς οι οικολογικές/περιβαλλοντικές ομάδες της περιόδου δεν είχαν πρόσβαση στη λήψη των αποφάσεων ούτε άλλα μέσα επηρεασμού των κυβερνητικών πολιτικών, η κομματική συγκρότηση θεωρήθηκε ο μόνος διαθέσιμος δρόμος για την εκπροσώπηση των, μέχρι τότε, υποεκπροσωπούμενων περιβαλλοντικών αιτημάτων. Εξαιτίας του υπερπολιτικοποιημένου χαρακτήρα των δημόσιων διεργασιών και της αδυναμίας των κοινωνικών οργανώσεων να προσελκύσουν το δημόσιο ενδιαφέρον ή να εισακουστούν από το κράτος, τα κοινωνικά προ-

42. Ι. Μποτετζάγιας, «Η Ομοσπονδία Οικολόγων Εναλλακτικών: Το ελληνικό πράσινο πείραμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 22, 2003, σ. 69-105 και ειδικότερα σ. 97-104.

43. J. Karamichas - I. Botetzagias, «Green Party Factionalism: The Case of the Ecologists-Alternatives of Greece», *South European Society and Politics*, τόμ. 8, τχ. 3, 2003, σ. 65-93. Αξίζει να σημειωθεί ότι το πλούσιο αρχείο της Ομοσπονδίας παραμένει ακόμη αναξιοποίητο στον μεγαλύτερο βαθμό. Η ουστηματική ανάλυσή του είναι βέβαιο ότι θα φωτίσει περισσότερο αυτές τις πτυχές.

βλήματα πολύ δύσκολα μετασχηματίζονταν σε πολιτικά θέματα χωρίς τη διαμεσολάβηση του κράτους ή των κομμάτων. Αυτά τα χαρακτηριστικά επιβεβαιώθηκαν και στην περίπτωση του οικολογικού κόμματος. Ενώ πριν από τον σχηματισμό της Ομοσπονδίας τα περιβαλλοντικά θέματα δεν συγκαταλέγονταν μεταξύ των κύριων πολιτικών θεμάτων, λίγους μόνο μήνες μετά την εμφάνισή της (1990), περίπου το 8% των πολιτών ιεραρχούσε το περιβάλλον ως πρώτο μεταξύ των ανησυχιών του,⁴⁴ ενώ ακόμη και τα κατεστημένα πολιτικά κόμματα υιοθέτησαν πιο φιλο-περιβαλλοντικό λόγο.⁴⁵ Τα παραπάνω υποστηρίζουν την άποψη ότι ο σχηματισμός ενός πράσινου κόμματος επέδρασε σημαντικά στον μετασχηματισμό των περιβαλλοντικών προβλημάτων σε πολιτικά θέματα. Παρόλα αυτά, η Ομοσπονδία απέτυχε να κεφαλαιοποιήσει αυτό το πρόσκαιρο φιλοπεριβαλλοντικό αίσθημα των ψηφοφόρων. Τα υφιστάμενα κόμματα, ολόκληρου του πολιτικού φάσματος, κατάφεραν να ενσωματώσουν την οικολογική προβληματική, έστω στο επίπεδο της ρητορικής, αποτρέποντας σε τελική ανάλυση την ανάπτυξη μιας νέας, πράσινης, πολιτικής προβληματικής.

Επιπλέον, σε μεγάλο βαθμό, η Ομοσπονδία λειτούργησε αυτοαναφορικά, ανακυκλώνοντας στο εσωτερικό της προϋπάρχουσες διαιρέσεις, εστιάζοντας στην πολιτική αφετηρία ομάδων και ατόμων και, κατ' επέκταση, αποτυγχάνοντας να δικτυωθεί με τις τοπικές κοινωνίες,⁴⁶ ειδικά εκείνες που αντιμετώπιζαν έντονη περιβαλλοντική υποβάθμιση. Η αρχική διάσταση ανάμεσα στην κινητοποίηση των τοπικών κοινωνιών για τη διαφύλαξη του περιβάλλοντος και στις στοχοθεσίες των πρώτων οικολογικών ομάδων μάλλον παγιώθηκε, ενώ οι δεύτερες διαφοροποιήθηκαν είτε σε οργανώσεις με ξεκάθαρη περιβαλλοντική ατζέντα είτε σε οικολογικές ομάδες που διατήρησαν τα πολιτικά τους χαρακτηριστικά.

44. N. Demertzis, «Greece: Greens at the Periphery», *ό.π.*, σ. 200.

45. Θ. Τοακίρης, *Όταν η «άλαλος άνοιξις» απέκτισε φωνήν: το ελληνικό οικολογικό κίνημα και η επίδρασή του στα πολιτικά κόμματα*, μεταπτυχιακή διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Δημόσιας Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1997.

46. I. Botetzagias, *The Environmental Movement in Greece, 1973 to the Present*, *ό.π.*

7. ΕΠΙΤΥΧΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΗΓΓΤΑ. Η ΘΕΣΜΙΚΗ ΑΝΑΒΑΘΜΙΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΣΜΟΥ

Μετά τη διάλυση της Ομοσπονδίας και την αποτυχία του οικολογικού χώρου να επιβεβαιώσει την αυτόνομη πολιτική του παρουσία, οι ομάδες εκείνες που είχαν έναν αποκλειστικό περιβαλλοντιστικό προσανατολισμό κυριάρχησαν στο ελληνικό κίνημα. Οι ομάδες της πολιτικής οικολογίας μπήκαν στο περιθώριο ενώ ορισμένα στελέχη του χώρου προσχώρησαν στα παραδοσιακά πολιτικά κόμματα –κυρίως το ΠΑΣΟΚ και τον Συνασπισμό. Χαρακτηριστικό αυτής της «αλλαγής φρουράς» είναι το γεγονός ότι όλο και περισσότερες περιβαλλοντικές οργανώσεις άρχισαν να αυτοπροσδιορίζονται ως μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΚΟ) παρά ως συστατικά μέρη ενός ευρύτερου περιβαλλοντικού κινήματος.

Καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι περιβαλλοντικές οργανώσεις, κυρίως εκείνες που λειτουργούσαν ως οι εθνικοί εκπρόσωποι διεθνών οργανώσεων (Greenpeace, WWF). Κύριο χαρακτηριστικό τους ήταν ο προσανατολισμός σε ένα είδος επαγγελματικοποίησης ο οποίος, στο όνομα της «αποτελεσματικότητας», θυσίαζε τη διεύρυνση της οργανωσιακής τους βάσης. Οι συγκεκριμένες οργανώσεις⁴⁷ αποτελούνταν από μικρές ομάδες επαγγελματιών, με εξειδικευμένη γνώση και υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Λειτουργώντας ως διαχειριστές των υλικών και συμβολικών πόρων των περιβαλλοντικών οργανώσεων εστίαστηκαν στην άντληση οικονομικών πόρων από την ευρύτερη ομάδα μια νέας κατηγορίας «απλών μελών», τα οποία δεν μετέχουν άμεσα στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων για την κατεύθυνση και τη δράση των οργανώσεων. Η επικοινωνία μεταξύ των απλών μελών φιλτράρεται από την ίδια την οργάνωση ενώ η διακύμανση και η ανανέωση των συνδρομητών-μελών αποτελεί το μέτρο της συμφωνίας (ή της διαφωνίας) του ευρύτερου κοινού με τις δράσεις της οργάνωσης.

Παράλληλα με τις «διεθνείς» οργανώσεις καταγράφεται μια πληθώρα οργανώσεων που δραστηριοποιούνται στο τοπικό ή/και στο εθνικό επίπεδο. Οι περισσότερες είναι μονοθεματικά προσανατολισμένες, είτε πρόκειται για τοπικές ομάδες που σχηματίστηκαν με στόχο την επίλυση τοπικών προβλημάτων είτε πρόκειται για οργανώσεις υπερτοπικής εμβέλειας που ασχολούνται κυρίως με τη διατήρηση (συγκεκριμένων ειδών) της πανίδας και της χλωρίδας. Στα μέσα της δεκαετίας του 1990 ένας μεγάλος αριθμός αυτών των

47. Έχουν κατηγοριοποιηθεί ως «ομάδες του πυρήνα» βλ. Ι. Botetzagias, *The Environmental Movement in Greece 1973 to the Present*, ό.π.

οργανώσεων αποφάσισε να δημιουργήσει ένα δίκτυο, το Πανελλήνιο Δίκτυο Οικολογικών Οργανώσεων (στο εξής: Δίκτυο), με στόχο την ανταλλαγή πληροφοριών, την αλληλοϋποστήριξη των μελών του και την ανάληψη κοινών δράσεων για γενικότερα περιβαλλοντικά θέματα. Αξίζει να σημειωθεί ότι, ενώ πολλές τοπικές ομάδες συμμετείχαν σε αυτό, καμία από τις οργανώσεις του «πυρήνα» δεν τις μιμήθηκε. Το Δίκτυο οργάνωσε εθνικές συναντήσεις, όπου συζητήθηκαν θέματα γενικότερου περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος καθώς και μια σειρά από εθνικές καμπάνιες. Απέτυχε, όμως, να γίνει το αδιαμφισβήτητο συντονιστικό κέντρο των ελληνικών περιβαλλοντικών οργανώσεων.

Σχετικά με την επαγγελματοποίηση των περιβαλλοντικών ομάδων, αυτή από μια πρώτη ματιά φαίνεται να στοχεύει τόσο στον «εξορθολογισμό» της δράσης και των οργανωσιακών ρόλων όσο και στη διαχείριση των οικονομικών πόρων που αντλούνται από το ευρύτερο κοινό αλλά και άλλες πηγές. Η δραστηριότητα των οργανώσεων χαρακτηρίζεται από μια αλλαγή εστίασης, από την άμεση δράση και την ενεργή συμμετοχή των μελών στη διαχείριση συγκεκριμένων έργων σχετικών με τη μελέτη και τη διαφύλαξη οικοσυστημάτων, την περιβαλλοντική εκπαίδευση κ.λπ., δράσεις οι οποίες εκτός των άλλων υποστηρίζονται από ευρωπαϊκά και εθνικά κονδύλια. Αυτοί οι νέοι ρόλοι που προστίθενται στην περιβαλλοντική δράση οδηγούν στη θεσμική «αναβάθμιση» των περιβαλλοντικών οργανώσεων, οι οποίες τείνουν να μεταμρφωθούν είτε σε ΜΚΟ είτε σε ημι-«εμπορικές» οργανώσεις.

Η θεσμική αναβάθμιση των ελληνικών περιβαλλοντικών οργανώσεων του πυρήνα δεν προέκυψε ως αποτέλεσμα ούτε της δυναμικής ούτε της αναγνώρισης ούτε των επιτυχιών του κινήματος· αντικατοπτρίζει μάλλον την ευεργετική επίδραση πολλών συγκυριακών παραγόντων οι οποίοι σχετίζονται με τις εξελίξεις σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο, όπως, για παράδειγμα, η διαθεσιμότητα οικονομικών πόρων για προγράμματα περιβαλλοντικής διαχείρισης, το αναζωογονημένο ενδιαφέρον της Ευρωπαϊκής Κοινότητας για θέματα περιβάλλοντος κατά τη δεκαετία του 1990 και οι «φιλο-περιβαλλοντικές» νομολογίες του Ε' Τμήματος του Συμβουλίου της Επικράτειας [ΣτΕ].⁴⁸

Η δεκαετία του 1990 χαρακτηρίζεται από μια αλλαγή των εθνικών πολιτικών για το περιβάλλον εξαιτίας των υποχρεώσεων εναρμόνισης της ελληνικής νομοθεσίας προς τις ευρωπαϊκές πολιτικές, κανονισμούς και οδηγίες σχετικά με την προστασία της φύσης και του περιβάλλοντος. Παράλληλα, έ-

48. Στο ίδιο., κεφ. 5.

πρεπε να απορροφηθούν και οι σημαντικοί πόροι που διέθετε η Ευρωπαϊκή Κοινότητα για περιβαλλοντικές δράσεις. Εφεξής, αυτή η ανάγκη καθορίζει τους όρους για την απόδοση του «χρήσιματος» σε οργανώσεις και άτομα τα οποία είναι κατάλληλα για τη διαχείριση αυτών των υλικών και πολιτικών πόρων. Παραδείγματος χάριν, όταν το καλοκαίρι του 2003 το ΥΠΕΧΩΔΕ ανακοίνωσε τη θεσμοθέτηση 25 νέων Φορέων Διαχείρισης για προστατευόμενες περιοχές (κυρίως περιοχές Natura 2000) οι εκπρόσωποι των ΜΚΟ προέρχοταν σχεδόν εξ ολοκλήρου από τις δέκα οργανώσεις του πυρήνα.⁴⁹

Υπ' αυτές τις συνθήκες, οι περιβαλλοντικές οργανώσεις αρχίζουν να στερούνται κινήτρων για την επίτευξη «οριζόντιας» δικτύωσης με άλλες οργανώσεις ή για την αύξηση του αριθμού των ενεργών μελών τους, καθώς τώρα είναι σε θέση να αντλήσουν κρίσιμους υλικούς και πολιτικούς πόρους μέσα από θεσμικά διαθέσιμες οδούς. Μάλλον, έχουν ισχυρούς λόγους να επιδιώξουν την «κάθετη» δικτύωση με εθνικούς και διεθνείς θεσμικούς φορείς. Αυτή η διαδικασία επαγγελματικοποίησης-διαχείρισης και κάθετης δικτύωσης διαμορφώνει τους όρους ενός νέου εταιρικού ή κορπορατιστικού τρόπου περιβαλλοντικής οργανωσιακής δραστηριότητας. Σε αυτό το εταιρικό μοντέλο, οι οργανώσεις αναλαμβάνουν τον ρόλο του κοινωνικού εταίρου έναντι των εθνικών και διεθνικών οργανισμών, αν και όχι πάντοτε με τυπικό ή θεσμοθετημένο τρόπο. Δεν είναι εξάλλου ούτε άσχετο ούτε τυχαίο το γεγονός ότι η «πράσινη» νομολογία του ΣτΕ ενίσχυσε τη διαδεδομένη πεποίθηση μεταξύ των ηγετικών στελεχών των περιβαλλοντικών ΜΚΟ ότι η περιβαλλοντική προστασία μπορούσε να διεκδικηθεί και να επιτευχθεί κυρίως στις αίθουσες των δικαστηρίων, χωρίς να χρειαστεί η καταβολή του κόστους που συνεπάγεται η συγκρουσιακή δράση στο κοινωνικό επίπεδο.

Εν τέλει, αυτό το νέο θεσμικό-οργανωτικό πλαίσιο που χαρακτήρισε την περιβαλλοντική δραστηριότητα της δεκαετίας του 1990 οδήγησε σε μια νέα απο-πολιτικοποιημένη περιβαλλοντική ταυτότητα, η οποία στόχευε περισσότερο στην αλλαγή των ατομικών συνειδήσεων παρά στην πολιτική κινητοποίηση, επιδιώκοντας ταυτόχρονα την κατοχύρωση της πολιτικής της ουδετερότητας έναντι των πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων, αλλά και του ενδοχόμενου ταύτισης με τα κόμματα όλου του πολιτικού φάσματος. Αυτός ο νέος αποπολιτικός περιβαλλοντισμός διακρινόταν από την έλλειψη του βασικού στοιχείου της πολιτικής, της διάκρισης «φίλου και εχθρού» ή «ουμμά-

49. Ι. Μποτετζάγιας, «ΜΚΟ και Κοινωνία Πολιτών, μια προβληματική σχέση: η περίπτωση των ελληνικών Μη Κυβερνητικών Περιβαλλοντικών Οργανώσεων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 27, 2006, σ. 71-95.

χου και αντιπάλου». Στον λόγο των οργανώσεων αυτών, ο ορισμός του «αντιπάλου» δεν γίνεται αντιληπτός με όρους «κομμάτων» ή «ταξικών συμφερόντων» αλλά με όρους «νοοτροπίας», «κουλτούρας», «συνείδησης» ή «στάσης» αναφορικά με το περιβάλλον. Τέτοιες αντιλήψεις επιτρέπουν τη συνύπαρξη εντός της ίδιας οργάνωσης ατόμων με διαφορετικές κομματικές τοποθετήσεις. Χαρακτηριστική είναι η ταυτόχρονη παρουσία στελεχών περιβαλλοντικών οργανώσεων σε σχεδόν όλα τα κομματικά ψηφοδέλτια στις βουλευτικές εκλογές του 2000, καθώς και το γεγονός ότι άτομα που αυτοπροσδιορίζονται ως «οικολόγοι» αποτελούν μετρήσιμο ποσοστό των ψηφοφόρων κάθε ελληνικού πολιτικού κόμματος.⁵⁰

Αυτά τα δεδομένα είναι ενδεικτικά των κυρίαρχων τάσεων μεταξύ των σημαντικότερων ελληνικών περιβαλλοντικών οργανώσεων της δεκαετίας του 1990: από τη μία πλευρά, φαίνεται να επιβιώνουν τοπικές οργανώσεις, αποκλεισμένες από τα κέντρα λήψης αποφάσεων, δίχως σημαντικούς πόρους και επιρροή και, από την άλλη, να καταλαμβάνουν το προσκήνιο «πολιτικά ουδέτερες» επαγγελματικές οργανώσεις, οι οποίες διαφοροποιούνται από το κινηματικό παρελθόν, δίδοντας έμφραση στη μάχη για την αλλαγή των νοοτροπιών, αλλά και την εξειδικευμένη παροχή υπηρεσιών, την άσκηση πίεσης [lobbying], τον πράσινο καταναλωτισμό, τη φιλοπεριβαλλοντική βιομηχανία και την επιχειρηματική δραστηριότητα.⁵¹

8. ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Η εξέλιξη του ελληνικού περιβαλλοντικού κινήματος είναι μία συνεχής δυναμική διαδικασία. Οι ελληνικές ΜΚΠΟ, στο πλαίσιο των εθνικών και ευρωπαϊκών πολιτικών για το περιβάλλον, εισέρχονται σε μια φάση θεσμοποίησης, η οποία κατ' ουσία προηγήθηκε της ανάπτυξης ενός κινήματος ικανού να προκαλέσει κινητοποιήσεις με στόχο την περιβαλλοντική προστασία. Με άλλα λόγια, η διαδικασία της αναγνώρισης-προσαρμογής-ενσωμάτωσης [recognition-adaptation-integration] των περιβαλλοντικών αξιών και συμπερόντων δεν αντικατοπτρίζει την αντίστοιχη αναγνώριση ενός επιτυχημένου

50. Χρ. Βερναρδάκης, «Πολιτικά κόμματα και "Μεσοίος Χώρος": Οι ιδεολογικές, πολιτικές και πολιτισμικές συντεταγμένες των σημερινών πολιτικών δυνάμεων», στο Χρ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004*, Σαββάλας-VPRC, Αθήνα 2005, σ. 73.

51. Ι. Μποτετζάγιας, «ΜΚΟ και Κοινωνία Πολιτών, μια προβληματική σχέση: η περίπτωση των ελληνικών Μη Κυβερνητικών Περιβαλλοντικών Οργανώσεων», *ό.π.*

κινήματος, αλλά μάλλον την εμφάνιση νέων ευκαιριών για περιβαλλοντική δράση οι οποίες δημιουργήθηκαν κατά την πορεία προς την ευρωπαϊκή ενσωμάτωση.⁵² Όπως δείξαμε, ο «εξευρωπαϊσμός» της Ελλάδας είχε σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση συμφερόντων που διευκόλυναν την «άτυπη αφομοίωση» [informal co-optation] και τις κορπορατιστικές σχέσεις με τον κρατικό μηχανισμό. Σε αυτή τη διαδικασία το κράτος είχε τον ρόλο του διανομέα κινήτρων και ανταμοιβών κατά τρόπο που επέτρεπε την προσαρμογή στο σύστημα των διαφόρων ομάδων συμφερόντων καθώς και τη δημιουργία νέων δομών συμφερόντων στα πεδία της επαγγελματικής εκπαίδευσης, της περιβαλλοντικής δράσης κ.ο.κ.

Αυτή η θεσμοποίηση επέτρεψε στις περιβαλλοντικές ιδέες να γίνουν ευρύτερα αποδεκτές και έτσι να φτάσουν σε μεγαλύτερο ακροατήριο, με τμήμα την απεμπόληση της πολιτικής τους διάστασης. Οι περιβαλλοντικές αξίες κερδίζουν σε αναγνώριση ενώ ενσωματώνονται στο πολιτικό σύστημα ως πολιτικά ουδέτερο ουσιαστικό. Μέσα σε αυτό το θετικό θεσμικό πλαίσιο δημιουργούνται οι συνθήκες για τη διάδοση των περιβαλλοντιστικών ιδεών και πρακτικών σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα: πολιτικό, οικονομικό, εκπαιδευτικό κ.ο.κ. Δημιουργούνται νέοι θεσμοί και δομές οι οποίες επιτρέπουν τη μετακίνηση ανθρώπων και ιδεών από τις περιβαλλοντικές ομάδες στις κοινωνικές οργανώσεις και αντίστροφα. Εν τέλει, οι περιβαλλοντικές ομάδες γίνονται επαγγελματικές και τα άτομα που μετέχουν σε αυτές ζουν «από και για» το περιβάλλον. Η επαγγελματικοποίηση μεταμορφώνει τάχιστα τους στόχους αυτών των οργανώσεων, οι περισσότερες εκ των οποίων περιορίζουν σταδιακά την «άμεση» ή «ακτιβιστική» δράση και μετασηματίζονται σε επιτελικούς φορείς, υπεύθυνους για μεγάλα προγράμματα και για τη διαχείριση σημαντικών υλικών, εθνικών και ευρωπαϊκών, πόρων. Οι σχετικές με το περιβάλλον δράσεις πολλαπλασιάζονται, αλλά ο κινηματικός χαρακτήρας υποχωρεί, ενώ παράλληλα ο περιβαλλοντικός ακτιβισμός λαμβάνει τη μορφή συμβολικής δράσης με πρωταγωνιστές επαγγελματικά οργανωμένες μειονότητες (π.χ. Greenpeace).⁵³ Συμπερασματικά, υποστηρίζουμε ότι ο ελληνικός περιβαλλοντισμός έχει πλέον γίνει το εστιακό σημείο ενός ταχύτατα αναπτυσσόμενου κοινωνικού τομέα, εντός του οποίου διαμορφώνονται νέα μοτίβα συμπεριφοράς, ρόλων και συμφερόντων, με κύριο στόχο τη *θεσμική* αλλαγή

52. Ν. Σερντεδάκης, «Τοπικές κοινωνίες και νέα κοινωνικά κινήματα», στο Γ. Ζαϊράκης - Α. Κανδυλάκη (επιμ.), *Δίκτυα κοινωνικής προστασίας*, Κριτική, Αθήνα 2006.

53. Βλ. Μ. Diani - P. Donati, «Organisational Change in Western European Environmental Groups: A Framework for Analysis», *Environmental Politics*, τόμ. 8, τχ. 1, 1999, σ. 13-34.

των συστημάτων δράσης που σχετίζονται με το περιβάλλον και την προστασία του.⁵⁴

54. Αξίζει, ωστόσο, να σημειώσουμε ότι το τελευταίο διάστημα ο συγκεκριμένος τομέας παρουσιάζει στοιχεία επαναπολιτικοποίησης (βλ. Ν. Σερντεδάκις, «Τοπικές κοινωνίες και νέα κοινωνικά κινήματα», *ό.π.*: Ι. Μποτετζιάγας, «Η κοινωνική απήχηση της πολιτικής οικολογίας στην Ελλάδα», στο Σ. Κουρουζίδης - Λ. Λουλούδης - Γ. Σακιώτης - Γ. Σχίζας (επιμ.), *Η Πολιτική Οικολογία στην Ελλάδα – Μνήμη Νίκου Καίσαρη*, *ό.π.*). Το 2003 είδαμε τη μετονομασία του ΣΥΝ από «Συνασπισμός της Αριστεράς και της Προόδου» σε «Συνασπισμός της Αριστεράς, της Οικολογίας και των Κοινωνικών Κινήματων» καθώς και τη δημιουργία ενός νέου οικολογικού κόμματος, των Οικολόγων Πράσινων [Ο.Π.] (βλ. Ι. Botetzagias, «The re-emergence of the Greek Greens», *Environmental Politics*, τόμ. 12, τχ. 4, 2003, σ. 127-132). Οι Ο.Π. μετείχαν στις Ευρωεκλογές του 2004 (0,67% ή 40.873 ψήφους) καθώς και στις εθνικές εκλογές του 2007 (1,05% ή 75.529 ψήφους) όπου αναδείχθηκαν το μεγαλύτερο εξωκοινοβουλευτικό κόμμα. Παράλληλα, οι μεγαλύτερες ελληνικές ΜΚΠΟ αρχίζουν να εκφέρουν έναν πιο πολιτικό λόγο: το πρωτοφανές γεγονός της καταγγελίας από οκτώ ΜΚΠΟ του «πυρήνα» των κυβερνητικών πολιτικών για το περιβάλλον τον Μάρτιο του 2005 (βλ. Ι. Μποτετζιάγας, «Η κοινωνική απήχηση της πολιτικής οικολογίας στην Ελλάδα», *ό.π.*) ακολούθησε, έναν χρόνο αργότερα, η συμμετοχή της Greenpeace Ελλάς στην οργανωτική επιτροπή του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Φόρουμ της Αθήνας και η δημιουργία, από το WWF Ελλάς, μιας ειδικής ιστοσελίδας με τον εύγλωττο τίτλο «Πολιτική για το Περιβάλλον». Από τα παραπάνω μπορούμε να υποθέσουμε ότι η πολιτική νοηματική πλαισίωση των περιβαλλοντικών θεμάτων, η οποία σταμάτησε απότομα το 1992 με την κατάρρευση της Ομοσπονδίας, ξεκινά εκ νέου περιλαμβάνοντας αυτή τη φορά περισσότερους –και πιο διαφορετικούς– δρώντες.